

Entorn als danys psíquics de la repressió franquista: possibilitats i dificultats per al seu reconeixement

---

Revista Catalana de Psicoanàlisi, Vol. XXVIII/2. Monogràfic La Por

Conchi San Martín Martínez¹
Barcelona

En el present treball es vol reflexionar sobre els danys que en la subjectivitat i psiquisme ha tingut la violència repressiva franquista. Aquesta qüestió, abordada àmpliament en altres països amb un passat de violència política, aquí només s'ha començat a plantejar en el terreny de la salut mental a més de 70 anys del cop d'estat. La revisió d'estudis entorn dels efectes de la violència en famílies represaliades ens permet apuntar que es donen importants dificultats en el reconeixement dels danys patits per la interrelació entre els mecanismes de resposta psíquica davant de l'experiència traumàtica, una transmissió conflictiva per la circulació d'aspectes negats i/o distorsionats, i la presència durant dècades d'una impunitat sociopolítica i jurídica denegatòria dels danys. Es conclou que si la fractura ha estat social i individual, la possibilitat de reparació també ha de ser-ho.

Paraules clau: repressió franquista, danys psíquics, transmissió violència, trauma

---

1. Doctora en Psicologia. Professora Lectora. Departament de Psicologia Bàsica. Universitat de Barcelona. E-mail: conchasanmartin@ub.edu

“(…) afirmar que allò inscrit en la memòria inconscient no es pot esborrar és ple de conseqüències: permet dir sense por que avui, a 70 anys de l’acabament de la guerra civil, no hi ha ciutadà de l’estat espanyol que estigui exempt de les seves marques; se sàpiga o no; s’accepti o no.”

Korman, 2009, p. 12

1. No veure, no parlar, no escoltar

El psiquiatra Gregorio Armañanzas a l’any 2009 iniciava un article constatant la pràctica absència d’estudis - de caire investigador i clínics - sobre els danys emocionals de la guerra civil en les i els ciutadans de l’estat espanyol. El citat autor s’interrogava sobre els motius que podien haver dut a aquesta situació en el terreny de la salut mental, quan ja havien passat més de 73 anys de l’inici del cop d’estat, i més de 34 de l’inici de l’estat democràtic. Situació més sorprenent encara si considerem l’existència d’una extensa literatura - clínica, d’investigació i de reflexió - sobre els efectes emocionals de la violència i de la repressió política en aquelles i aquells que van viure en primera persona l’Holocaust i en els seus descendents. El psiquiatra continua reflexionant que només es pot escoltar allò que d’alguna manera es té reconegut; així, la no escolta dels efectes i recorreguts d’aquesta violència posaria al damunt de la taula la qüestió de com les disciplines de la salut mental a l’estat espanyol es poden haver desenvolupat en un pacte de silenci al respecte del nostre passat. En una mena de *conspiració del silenci* on paradoxalment i simptomàticament no es detecta - ni emergeix, ni tan sols s’articula teòricament - l’interrogant sobre la relació entre violència política i “los duelos congelados, el estrés postraumático, la culpa, la vergüenza y el miedo” (Armañanzas, 2009, p. 45).

És així que en el present treball volem fer una aproximació a l’estudi d’aquests danys psíquics, centrats en l’esfera emocional i d’emergència directa i indirecta, sense perdre de vista l’estreta relació que s’estableix entre la seva permanència i les dificultats socials, polítiques i jurídiques que encara es donen per la identificació de la violència que els va originar.

Abordar la qüestió dels danys emocionals és complex i probablement és necessari fer-ho des de diverses vies disciplinàries i interpretatives. Volem aproximar-nos en primer lloc per una via aparentment indirecta, com són les consideracions que apareixen en els treballs de recollida de testimonis de persones represaliades o dels seus familiars. Aquesta qüestió ens portarà a l’exposició de la noció de trauma com a manera de conceptualitzar els efectes de la violència política en les subjectivitats. Enfront de les lectures més simptomatològiques, ens estendrem en aquelles altres propostes que, sota la noció de trauma psicosocial, consideren el reconeixement i l’elaboració social

de la violència com a imprescindible per poder dur a terme una elaboració individual. A continuació exposarem els escassos treballs que s'han emprats -majoritàriament des d'una perspectiva clínica - a l'estat espanyol per explorar els danys en la subjectivitat derivats de la violència política. Així tindrem més elements per entendre un dels aspectes més tràgics del desenvolupament de la violència en contextos, durant dècades, denegatoris i d'impunitat, com és l'aparició de certes dificultats en el si de les pròpies famílies represaliades, que poden comportar reaccions de negació, culpabilització i silenciament de la violència patida. Acabarem insistint de nou en la possibilitat i necessitat de reconeixement social dels danys infringits, per tal de procurar la cura i resignificació individual.

2. A la recerca d'experiències i memòries silenciades: ferides en els testimonis

En l'actualitat tenim un ampli ventall testimonial amb les veus d'aquelles i aquells que han *pogut, volgut o trobat els mitjans* per compartir la seva experiència i trajectòria vital com a represaliats en la guerra civil i posterior dictadura. En aquest terreny les marques de dany emocional apareixen a diferents nivells. Poden aparèixer com a contingut explícit en allò narrat pel testimoni (per la magnitud de les violències rebudes i/o presenciades, les conseqüències vitals derivades, les maneres d'intentar refer-se enfront d'això), però també en les pròpies observacions dels que treballen escoltant i recollint testimonis.

José Ignacio Alvarez Fernández (2007), en un excel·lent estudi sobre la literatura testimonial de la repressió franquista, ens mostra com inicialment són aquelles i aquells que van patir directament la repressió - empresonats/des, torturats/des, perseguits/des, exiliats/des...-, generalment amb un clar compromís ideològic i de consciència sobre els fets ocorreguts, els i les que expressen unes motivacions molt clares entorn de la necessitat de deixar testimoni escrit. Aquest moment inaugural de la literatura testimonial conviu en l'actualitat amb iniciatives que busquen activament recollir testimonis de la repressió i que solen tenir una notable participació. La permanència d'ambdós moviments, amb les seves peculiaritats, són indicadors bastant clars de la necessitat i desig d'explicar i tenir escolta sobre la pròpia història viscuda. Tanmateix, les coses són més complicades del que semblen i es desitjaria. Tal i com s'informa en alguns estudis, ens trobem amb certes *sorpreses* que indiquen que donar testimoni de la pròpia experiència com a persones represaliades o familiars de represaliats, pot ser una tasca que remou íntimament i genera malestars.

Per exemple, no és infreqüent que hi hagi persones que, davant de la petició de donar testimoni, ho refusin apel·lant a motius diversos, entre d'altres, la por, la manca d'interès, el sentir-se dolgudes o decebudes (Ferrándiz, 2009; Miñarro i Morandi, 2009a; Trayner, Montón i Camós,

2010)². Tampoc no és infreqüent trobar persones que accepten parlar, però indiquen que és la primera vegada que ho fan i que hi ha coses que no han parlat mai amb la família, raó per la qual, en ocasions, demanen mantenir l'anonimat. Persones que encara que hi hagi el desig o la disposició a testimoniar, poden trobar-se amb la reactivació de pors, i/o conflictives internes diverses. Així Fernández Mata, basant-se en el seu treball de recollida de testimonis de familiars de persones afusellades, indica: “Los testimonios abundan en expresiones temerosas - ‘hemos pasado mucho, mucho miedo’ -, alocución que concentra decenas de años de pavor. Y esto se trasluce con una evidencia dolorosa cuando para citarnos para las entrevistas, algunos de ellos lo hacen a escondidas, a veces ni siquiera en sus casas, y cuando es en éstas, echan las cortinas y se aseguran de que las puertas estén bien cerradas” (2006, s/n).

El testimoni *per se*, tant en el seu contingut com en el seu entramat discursiu - els seus silencis i trencaments, allò dit i allò no dit, les vacil·lacions, el moments de plor, les gestualitats previngudes, l'aparent fredor amb què es poden explicar certs episodis d'especial cruïda i violència... - es constitueix en una *marca*, una evidència del terror i del dany sofert (Jelin, 2002). Cal remarcar que hi ha testimonis on s'incorpora una clara consciència sobre aquestes dificultats, però n'hi ha d'altres on, per les raons que siguin, les víctimes es troben davant de la impossibilitat i fracàs de transmetre allò viscut; atrapades, segons Lewis Harman, en la conflictiva que introdueix el trauma psicològic entre “el deseo de negar sucesos terribles y la voluntad de proclamarlos en voz alta” (citada en Alvarez Fernández, 2007, p. 222). Paradoxalment, es pot generar una certa frustració i estranyament en qui parla, però també en l'interlocutor, en qui escolta. Davant d'això resulta necessari identificar i prendre consciència d'aquests fets i dinàmiques per tal

---

2. A l'estudi d'Anna Miñarro i Teresa Morandi sobre els efectes en la subjectivitat de la guerra, postguerra, transició i dictadura a Catalunya, s'informa que 20 persones - 5 de primera generació i 11 de segona - de les 69 inicialment previstes, no van acceptar participar en l'estudi. Les raons explicitades van ser les següents: por, manca d'interès i motius de salut. En referència a un període històric molt posterior, i per tant amb lectures diferencials, l'estudi de Maria Pau Trayner, Miguel Angel Montón i Joan Camós sobre persones preses de l'Hospitalet durant el final del franquisme, informa que de 39 homes localitzats només es van poder entrevistar 7, i 3 de 12 dones.

Es recull una detallada descripció dels motius, i s'indiquen: no voler parlar per no recordar el dolor d'aquells fets; no parlar per desencís amb la posterior direcció del canvi polític; desconfiança per no haver rebut mai cap reconeixement del seu pas per la presó; no parlar en entendre que el seu pas per la presó era conseqüència no d'un compromís polític, sinó “d'actes de joventut”; o per entendre que el pas per la presó i la política havia suposat un fort trencament intern.

de no provocar efectes contraris a allò pretès³.

Com podem veure, el tema és delicat i cal evitar una única interpretació. En qualsevol cas, els elements indicats apunten a la magnitud dels danys que comporta la violència: en allò experimentat, en les conseqüències vitals i en la possibilitat de comunicar-ho, però també d'escoltar-ho.

3. Entre allò públic i allò privat: trauma (psicosocial) i violència política

Com acabem de veure, les marques del dany i violència emergeixen en els testimonis que accedeixen al pla públic. Si les coses van en aquesta línia, aleshores cal fer una seriosa reflexió sobre el que pot haver significat la presència d'aquest dany i violència a l'esfera privada, dintre de les famílies, on es mantenen o s'intenten mantenir vincles afectius, i les seves conseqüències en la transmissió del passat.

La repressió i violència viscuda, tant a la guerra com posteriorment, marca una autèntica *ruptura del món*, en paraules de Fernández Mata (2006). Com afecta, emocionalment-socialment-materialment, al si de la família, l'assassinat d'algun dels seus membres? Com afecta a la seva esposa/espòs, i a la seva filla, als seus germans/es, i als propis pares de la persona assassinada? Com afecta haver rebut tortures o haver estat a presó? I els abusos sexuals? És possible refer-se i transmetre confiança quan s'ha patit una violència directa? Com afecta a nenes i nens el patiment dels pares represaliats? Com afecta tot això en un context que durant dècades ha promogut la impunitat i negació respecte d'aquesta realitat? Són algunes de les moltes preguntes que es poden formular entorn dels efectes de la violència política i necessitades de resposta.

L'intent de comprendre els efectes de la violència política en les subjectivitats i trajectòries vitals s'ha realitzat principalment a partir de la

---

3. D'altra banda no podem oblidar que l'espai de les entrevistes és un espai de mediació i negociació, on també circulen expectatives, afectes i normes més o menys implícites que afecten allò que es comparteix i al nivell de profunditat en què es vol i/o es pot compartir. Relatar la pròpia experiència de violència i compartir aspectes de la pròpia història íntima i familiar davant d'un interlocutor més o menys conegut, en un intercanvi que serà més o menys puntual, marca la interacció a molts nivells per molt que hi hagi un desig de compartir. De tal forma que allò que s'interpreta com a marca traumàtica pot tenir a veure no només amb alguna cosa difícil de comunicar per les ressonàncies internes, sinó també per la relació amb qüestions com: Quin és el sentit de parlar? A qui es parla? A quina necessitat respon? A la necessitat de qui respon? (per profunditzar en aquestes qüestions vegeu Jelin, 2002).

noció psicoanalítica de *trauma*, noció amb successives reformulacions incorporades, molt especialment a partir de l'Holocaust (vegeu Bruno Bettelheim i la seva formulació de les *experiències límit*). Propostes com la de Janoff-Bulman entenen que el trauma psicològic suposa una experimentació extrema de la fragilitat i vulnerabilitat, amb el desnonament de tres pilars fonamentals de la nostra experiència de ser al món: la seguretat i confiança en les persones; la confiança en un/a mateix/a i l'entendre que tot allò que passa té un sentit (Ruiz Vargas, 2006).

Però tal i com reflexionen Diana Kordon et al. (2002), la noció de trauma, entès com a instrument conceptual i d'intervenció, ha anat configurant dues línies de treball amb implicacions diferenciades i fins i tot oposades. D'una banda s'ha generat una lectura individualitzadora, molt centrada en els símptomes derivats de la violència i on els vincles amb el context sociopolític resulten poc rellevants i queden pràcticament invisibilitzats. Segons alerta Stagnaro, la inclusió dels efectes d'aquesta violència en la categoria diagnòstica del trastorn per estrès posttraumàtic (TEPT), recollida al DSM IV, pot acabar generant: "una respuesta en último término biológica pasible de un tratamiento medicamentoso y reeducativo. A donde se buscaba comprensión e inteligibilidad del síntoma se coloca una modificación conductual como último objetivo terapéutico" (citada en Kordon et al., 2002, pp. 89-90). Des d'una altra perspectiva s'ha intentat considerar les característiques especials que a la noció de trauma confereix el fet de derivar de la repressió política i la impunitat. En aquesta darrera visió s'ubiquen les propostes de *trauma psicosocial* d'Ignacio Martín Baró (1990), proposta adoptada per una part important dels equips de professionals que a Amèrica Llatina han treballat durant dècades amb víctimes de la repressió política i amb els seus familiars⁴. Molts d'aquests professionals de la salut mental atenien els supervivents en la clandestinitat, provenien de cercles ideològics propers a aquells dels afectats/des, i van encetar processos de qüestionament i revisió de les eines conceptuals i pràctiques de què disposaven. Tal i com indica Matilde Ruderman: "En el comienzo de la tarea clínica con sobrevivientes de tortura y con familiares de desaparecidos lo inmediato fue aliviar el sufrimiento ¿con qué herramientas técnicas? ¿con qué cuerpo de teoría? Quienes nos habíamos formado en el psicoanálisis seguimos pensando con su cuerpo de teoría y apelando también a sus herramientas técnicas. Pero no bastaban. Lo traumático irrumpía desde un lugar real. El discurso de los pacientes no era una ficción, transcendía la novela familiar. [I més endavant] teníamos que inventar una escucha, posicionarnos en otro lugar que aquél que nos marcaba

---

4. Destaquem els següents: EATIP, Equipo Argentino de Trabajo e Investigación Psicosocial (Argentina); CINTRAS, Centro de Salud Mental y Derechos Humanos (Chile); GTNM/RJ, Grupo Tortura Nunca Mais Rio de Janeiro (Brasil) i SERSOC, Servicio de Rehabilitación Social (Uruguay).

la neutralidad (...) se trataba de ayudar a poner sentido al horror vivido” (Ruderman, 2001).

Des d'aquesta perspectiva s'exploren els danys soferts en allò íntim, en la subjectivitat, i es documenta que les reaccions a la situació traumàtica són diverses: hi ha multitud d'històries de vida i de símptomes clínics que no necessàriament encaixen en la descripció del TEPT (per ex. repetició mental del fet traumàtic; abandó de projectes vitals; trastorns del son, de l'estat d'ànim; sentiments d'impotència, d'hostilitat, trastorns somàtics severs, alteracions del vincle amb l'altre, descompensacions psicòtiques), i molts d'ells s'han d'entendre com efectes d'una violència que, en contextos denegatoris, s'internalitza en formes extremes. Aquesta exploració es realitza intentant evitar lectures que suposin privatitzar aquests danys, és a dir, que suposin una visió individualitzada i psicopatològica del patiment. Així s'entén que: “la problemática del trauma está vinculada no sólo al monto desestructurante del estímulo sino también al sentido que éste adquiere para cada persona y a la posibilidad de encontrar o mantener apoyos adecuados para el psiquismo. Pero tanto el sentido individual del trauma como la posibilidad de mantener u obtener los apoyos adecuados están vinculados al procesamiento social de la situación traumática” (Kordon et al., 2002, p. 91). Per exemple, el reconeixement oficial, el 2004, per part de la Comisión Nacional sobre Prisión Política y Tortura del govern de Xile, de l'aplicació sistemàtica de la tortura durant la dictadura de Pinochet i de la persistència del dany bio-psico-social a curt i llarg termini entre les víctimes, permet als supervivents validar la realitat del dany sofert -allò patit *no eren fantasmes* - i validar també que tenen dret al reconeixement, a la justícia i la reparació. D'aquesta manera la impunitat - entesa com a absència de sanció del crim per part de l'estat -, el silenciament i estigmatització de les víctimes es conceptualitzen com a factors de retraumatització, és a dir, de real obstaculització de la cura individual.

En el cas de les conseqüències psíquiques de la violència per la repressió franquista pràcticament no disposem, ni en podrem disposar, de dades epidemiològiques de l'afectació (Fernández Quiroga, 2007). Com ja hem indicat anteriorment, tampoc no tenim gaires estudis que abordin aquesta qüestió des del terreny de la salut mental, amb les excepcions que s'indican a l'apartat següent. Aquestes iniciatives expressen un valuós intent de plantejar quelcom que en el context espanyol gairebé no s'ha articulat conceptualment i, per tant, estem molt lluny que es puguin introduir els tipus de debats que anteriorment indicàvem, que sí s'han desenvolupat en altres contextos (per exemple, entorn a les conseqüències de fer una lectura únicament diagnòstica de la noció de trauma).

4. Sobreviure en un context de repressió i impunitat. Alguns apunts sobre les marques i danys de la guerra civil i la dictadura franquista

Els estudis que han considerat els danys i marques en les subjectivitats derivats de la violència a la guerra civil i a la dictadura, presenten diferents posicionaments teòrics i graus de sistematització, i la majoria provenen de la reflexió sobre la pràctica clínica. Prenent com a punt de partida una visió psicoanalítica de l'experiència traumàtica i amb consideració dels danys intergeneracionals, distingim treballs que enceten una línia reflexiva entorn d'aquestes qüestions (Armañanzas, 2009), i treballs de recerca basats en entrevistes realitzades en diferents zones territorials (Bayo-Borrás, 2010; Fernández Quiroga, 2007; Miñarro i Morandi, 2009a, 2009b; Palma, 2009). Des d'una consideració de la relació entre trauma i TEPS, es poden distingir treballs que estableixen possibilitats d'articulació conceptual (Ruiz Vargas, 2006) i d'aplicació il·lustrativa (Mínguez Villar, 2004).

En els treballs realitzats amb una aproximació clínica i amb eines de la psicoanàlisi, es documenten diversos danys bio-psico-socials soferts per persones que van patir la repressió tant de forma directa com indirectament. En aquests treballs s'interpreta que l'experiència traumàtica, si no es pot elaborar, s'inclou en el psiquisme com un cos estrany i deixa marques. Aquestes marques tenen a veure amb la magnitud de la violència rebuda/presenciada, però també amb les reaccions indesitjables que un/a pot arribar a experimentar respecte dels altres i de si mateix/a, essent aquest últim aspecte un dels més difícils de sostenir i resignificar. Són marques en la subjectivitat i la seva constitució - més o menys fragilitzada, més o menys rigidificada; marques en la manera íntima d'estar en el món - l'estima pròpia, el desig, els ideals; marques en la manera (possibilitat) de relacionar-se amb els i les altres - pors, desconfiances, sentiments de desemparament, dificultats per tenir cura dels altres -, marques que també poden aparèixer en forma de somatitzacions i de símptomes físics. La presència d'importants pèrdues - respecte de persones, però també d'ideals, vincles de referència i aspiracions - implica dols que no sempre s'han pogut elaborar. Davant d'aquestes múltiples ferides, hi ha coincidència a afirmar que el silenci i la negació són dos de les principals maneres de sobreviure psíquicament.

En els estudis de Miñarro i Morandi s'estableix una afectació diferencial en funció de l'edat i els rols de gènere. Així, respecte de les dones adultes de la primera generació s'indica que les violències i desemparaments viscuts poden haver generat: pors i desconfiances en la pròpia capacitat per ser mare; conflictives i renúncies vitals per tal d'emparar mares i pares desvalguts; patiment i silenciament d'abusos sexuals; adopció d'actituds de sacrifici com a maneres de poder estar. La violència i repressió patida pels homes de vegades s'ha traduït en posteriors dificultats en les relacions familiars i els afectes, de vegades adoptant una posició vital de feblesa i renúncia, d'altres amb reaccions d'agressivitat i violència cap al propi nucli familiar. Entre els nens i adolescents s'indica que, en ocasions, aquests van haver de fer-se

càrrec del patiment dels pares i això podria haver comportat l'aparició de simptomatologia diversa.

En el si familiar, estructurat en vincles emocionals i identificacions, aquesta concatenació de danys es pot traduir en una transmissió del trauma entre diferents generacions: allò que no s'ha pogut elaborar i resignificar acaba reapareixent en forma de malestars i danys en les generacions següents, i amb uns orígens progressivament més desdibuixats. Aquest aspecte, incipientment documentat en els estudis realitzats a l'àmbit espanyol, és quelcom àmpliament admès en les investigacions dutes a terme amb víctimes de l'Holocaust o de les dictadures del Cono Sur (CINTRAS, 2009).

El conjunt d'aquests estudis permeten apropar-nos a certs danys emocionals derivats de la violència que són de difícil accés. Elements que, per les seves implicacions emocionals i de constitució del propi jo, configuren allò que pot arribar a ser pensable/comunicable a un/a mateix/a i als altres. Per exemple, connectar amb el desemparament o abandó viscut com a nen/a enfront d'uns pares represaliats, pot suscitar ambivalència i culpa i, davant d'això, pot emergir un relat rígid - per als altres i per a un/a mateix/a - on els pares queden idealitzats i el dany doblement desaparegut: el dany injustament sofert pels pares i el dany injustament sofert pel nen/a.

D'altra banda caldria ubicar aquests estudis dintre d'una reflexió i discussió més àmplia sobre les implicacions d'adoptar un model o altre de subjectivitat per analitzar els danys: per exemple, si els models adoptats permeten, o no, considerar les estratègies de (micro)resistència, etc.

5. Sobre silencis, negacions i culpes: una transmissió conflictiva

A partir del que venim exposant pensem que tenim més elements per abordar per què la presa de consciència sobre el passat traumàtic familiar és més complexa del que semblaria a primera vista. Domínguez, Somoza i Fernández, a partir del seu treball de recollida de testimonis orals per al projecte "*Nomes e Voces*", proposen una sistematització de les múltiples maneres en què s'ha fet la transmissió en el si familiar: famílies on hi ha hagut una transmissió traumàtica de forma que: "se parte de una negación de la memoria (...) actitud que conduce al olvido o a formas de conocimiento más dramáticas en las que se interioriza abruptamente el paso del bando vencedor al de los vencidos o se confunden víctimas y verdugos" (2010); famílies amb una transmissió oberta on "las víctimas y los padecimientos pasados son un tema recurrente en las conversaciones familiares y la memoria se transmite franca a la siguiente generación, que madura interiorizándola como algo consustancial a la propia historia familiar" (2010); i famílies amb una transmissió lògica i difusa, que indiquen que són les majoritàries: "es una transmisión lógica, entendida en su contexto, porque, sin rechazar el conocimiento de lo acontecido - memoria - se pretende que éste no sea lo

suficientemente intenso, con el fin de no perjudicar tanto a los menores como al conjunto de la familia - miedo - ” (2010).

Què ha possibilitat un tipus o altre de transmissió i quines són les conseqüències d’una o altra? No podem respondre a aquestes qüestions però sí indicar que es tracta d’un tema delicat ja que, segons com s’enfoqui, pot tornar a culpabilitzar les famílies, a privatitzar i individualitzar el dany sofert (per ex., per no haver fet una ‘bona’ transmissió, una ‘bona’ gestió del seu passat)⁵. Des del nostre punt de vista, aquesta conflictiva en la transmissió ens està mostrant un dels efectes més tràgics de la violència: que al si de les pròpies famílies represaliades es pugui arribar a ‘curtcircuitar’ el reconeixement del dany sofert.

Certament a nivell subjectiu i relacional es poden haver implementat mecanismes de negació i silenciament del propi patiment i de les agressions rebudes; un silenci i negació interioritzats per fer front a la virulència de la situació traumàtica, i en un context durant dècades repressiu on parlar i significar-se era perillós. Aquests mecanismes permeten una certa supervivència psíquica, però també es poden estructurar en secrets, distorsions i pactes denegatoris per mitjà dels quals es pretén expulsar allò dolorós o conflictiu (per exemple, haver tingut o tenir algú a la presó o desaparegut, un suïcidi...) i que circulen a l’interior de les famílies i apunten el seu equilibri. Aquest passat pot quedar certament clausurat, silenciats i distorsionats en la pròpia transmissió familiar (Miñarro i Morandi, 2009a), de forma que s’acabi fent invisible l’origen de la violència, els seus mecanismes de desplegament i implantació, i per tant que quedi clausurada la possibilitat de comprendre el dolor/malestar passat i present.

Respecte d’això ens agradaria incorporar dos exemples que ens fan pensar en l’enorme tensió que ha de suposar mantenir psíquicament un silenci i contenció sobre els fets i el dolor que comporten. Així de nou en el treball de Ferrándiz se’ns relata el cas d’una persona, amb tres oncles avis afusellats pels franquistes, que explica com recorda la seva àvia, la germana dels tres afusellats: “ella tenia un carácter muy austero, siempre llevaba negro, y eso...

---

5. Val a dir que aquestes són qüestions que també apareixen i s’han analitzat extensament en altres violències (per ex., si revisem el recorregut històric que s’ha donat en el reconeixement i visibilització de les violències de gènere) on la víctima s’ha percebut i conceptualitzat de manera fluctuant en funció del context social, simbòlic i polític que pot oscil·lar entre justificar o legitimar/normalitzar la realitat d’aquesta violència, negar-la, minimitzar-la, trivialitzar-la, mostrar fortes dificultats i ambigüitats en el seu reconeixement o admetre-la com a il·legítima i condemnable. Segons això la víctima pot aparèixer com a més o menys responsable de la violència rebuda, i el reconeixement de la seva agència pot ser més o menys conflictiu (San Martín i González, 2011).

estaba muy marcada por todo esto. La manera de ser, la manera de pensar, unas lágrimas y no saber por qué lloraba”. La testimoniant explica un episodi en què la seva àvia greument malalta va poder *trencar a parlar*: “sería a los 80 años, una vez que estuvo en el hospital y le dio una trombosis, y empezó a hablar (...) era como que había estado frustrada durante un montón de años (...) echó al cura de la habitación y a partir de ahí empezó a contar y mezclaba cosas, lo cotidiano con lo otro, y no se la entendía bien... pero estaba hablando de todo eso (...) como un delirio pero con realidades” (2009, p. 155). En Ruiz Vargas (2006) també s’explica la dramàtica experiència d’un home que durant la postguerra va ser empresonat en un camp de concentració, condemnat i després incorporat a un batalló de treballadors; arran d’això la seva família va ser sotmesa a fortes represàlies que van provocar el suïcidi del pare. Aquest home va patir als 89 anys un greu episodi de descompensació on: “antes de ser ingresado en un servicio de urgencias, en el que recibiría el diagnóstico de ‘estado confusional agudo por probable demencia vascular’ (...) no dejó de pedir ansiosamente a sus hijos, durante un día interminable de agitación extrema y profunda angustia, que consultasen los periódicos para comprobar si su nombre figuraba en la lista de los que serían fusilados al amanecer” .

Com hem indicat anteriorment, tot això afecta a la transmissió familiar. Els fills i les filles també poden aprendre/entendre des de molt petits/es que és millor no preguntar - perquè genera malestar, por, rebuig o fa mal, però també entenen que hi ha alguna cosa amagada. Aquesta és una experiència que sembla haver estat comuna i compartida; així, diversos estudis mostren que en els testimonis de segona generació - els que eren nenes i nens durant la guerra - sol referir-se un record clar i conscient sobre la presència de secrets familiars: coses que es deien en veu més baixa quan hi havia els nens, o que no s’explicaven, o que s’havien de callar (vegi’s per exemple, González, 2009). D’aquesta manera tampoc no és improbable que les nètes i néts puguin arribar a desconèixer què va passar amb els avis, o tenir un coneixement bromós, desconnectat, anestesià, com si allò que va passar no tingués massa importància, com si fos quelcom llunyà (San Martín, Gárate i González, 2010). Però aquest aparent curtcircuit pot refer-se, amb efectes sorprenents, gràcies a la dinàmica dels processos d’elaboració social i de qüestionament de la impunitat vers aquests crims (Jelin, 2002). Cal recordar que gran part de la força del moviment de recuperació de la memòria històrica ve de la mà de les terceres generacions que, o bé ja tenen una consciència clara sobre el passat familiar o bé, per motius diversos, es troben estirant del fil del secret i silenci familiar de manera que poden començar a reconnectar allò que circulava de manera difusa i fragmentada. D’aquí la importància de legitimar i impulsar iniciatives que proporcionin més coneixement sobre els fets ocorreguts, que ajudin a entendre’ls com a vulneració dels drets humans amb totes les conseqüències que se’n deriven, però també que ajudin a refer les fragmentades i privatitzades transmissions familiars.

En aquest sentit ens interessa destacar com els contextos d’exhumació de fosses s’han transformat d’espais d’horror paralitzants a espais catàrtics i

terapèutics privilegiats en molts nivells (Ferrándiz, 2009) per possibilitar: el tancament de dols i promeses llargament esperats; el reconeixement públic de la injustícia i dany sofert; la dignificació de la persona assassinada... El mateix Ferrándiz fa una interessant reflexió sobre com al llarg dels anys que porten fent - en el context d'exhumació de fosses - una tasca de recollida de testimonis de familiars de persones afusellades, han observat una remarcable disminució de la por i neguit que estava més present en els primers anys d'exhumacions. És a dir, la legitimació social - malgrat que encara resulta conflictiva - d'aquest espai públic, productor de veritat sobre els crims comesos, sembla haver possibilitat, en un nivell també simbòlic, una disminució d'una part de les ferides derivades de la violència repressiva. No és una qüestió del pas del temps, és una qüestió de reconeixement social que permet l'elaboració i reparació social i individual.

RESUMEN

En el presente trabajo se quiere reflexionar sobre los daños que en la subjetividad y psiquismo ha tenido la violencia represiva franquista. Esta cuestión, abordada ampliamente en otros países con un pasado de violencia política, aquí sólo se ha comenzado a plantear en el terreno de la salud mental a más de 70 años del golpe de estado. La revisión de estudios en torno a los efectos de la violencia en familias represaliadas nos permite apuntar que se dan importantes dificultades en el reconocimiento de los daños sufridos por la interrelación entre: los mecanismos de respuesta psíquica ante las experiencias traumáticas, una transmisión conflictiva por la circulación de aspectos negados y/o distorsionados y la presencia durante décadas de una impunidad sociopolítica y jurídica denegatoria de los daños. Se concluye que si la fractura fue social e individual, la posibilidad de reparación también debe serlo.

SUMMARY

The present study seeks to reflect on the damage caused to subjectivity and the psyche by the repressive violence of the Franco regime. It is only now that the impact of this phenomenon on mental health, already the subject of extensive study in other countries marked by a history of political violence, is beginning to be addressed in this country, 70 years after the military coup. The review of studies on the effects of violence in feuding families enables us to observe that there are serious difficulties when it comes to recognising the damage inflicted due to the interaction between the psychological response mechanisms and the experience of trauma, the conflictual transmission due to the circulation of denied or distorted aspects, and the impunity with which the extent of the damage has been denied by the sociopolitical and juridical establishment. The conclusion of the study is that if the damage caused was both social and individual, then so also must be any possible repairation.

BIBLIOGRAFIA

- ALVAREZ FERNÁNDEZ, A. (2007). *Memoria y trauma en los testimonios de la represión franquista*. Barcelona, Anthropos
- ARMAÑANZAS, G. (2009). “Transmisión transgeneracional del trauma de nuestra guerra civil”. *Norte de Salud Mental*, 34, pp. 44-51
- BAYO-BORRAS, R. (2010). “Memoria histórica: duelo, recuerdo y transmisión transgeneracional”. *Intercanvis*, 245, pp. 29-37
- CINTRAS (2009). “Daño transgeneracional en descendientes de sobrevivientes de tortura”. In [B. Brinkmann, ed.] *Daño transgeneracional: consecuencias de la represión política en el Cono Sur*, pp. 13-140. Santiago, EATIP/GTNM/CINTRAS/SERSOC
- DOMÍNGUEZ ALMANSA, A., SOMOZA CAYADO, A., FERNÁNDEZ PRIETO, L. (2010, en premsa). “¿Qué le pasó a papá?: 1936. El poder de la memoria”. In: *XVI International oral history conference. Victim, past and future: real history, memory and meaning*. Praga. [En línia]: <http://www.nomesevoces.net/gl/resultado/que-le-paso-a-papa-1936-el-poder-de-la-memoria/> [Consulta: 10 juliol 2011]
- FERNÁNDEZ MATA, I. (2006). “La memoria y la escucha, la ruptura del mundo y el conflicto de las memorias”. *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 6. [En línia]: <http://hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d021.pdf> [Consulta: 8 abril 2011]
- FERNÁNDEZ QUIROGA, O. (2007). *Guerra Civil y Trauma Psíquico: un estudio de los efectos psicológicos de la guerra y posguerra en la población actual. Informe de Resultados*. Barcelona, Memorial Democràtic (document no publicat)
- FERRÁNDIZ, F. (2009). “Exhumaciones y relatos de la derrota en la España actual”. *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 84, pp. 135-162. In [J. Rodrigo i M.A. Ruiz Carnicer, coord.] *Dossier Guerra Civil: las representaciones de la violencia*
- GONZÁLEZ, M. (2009). “La generación perdida: la guerra civil y el primer franquismo como señas de identidad en los niños nacidos hasta el año 1940”. *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 84, pp. 87-112. In [J. Rodrigo i M.A. Ruiz Carnicer, coord.] *Dossier Guerra Civil: las representaciones de la violencia*
- JELIN, E. (2001). *Los trabajos de la memoria*. Madrid, Siglo XXI, 2002
- KORDON, D., EDELMAN, L., LAGOS, D., KERSNER, D. (2002). “Trauma social y psiquismo: consecuencias clínicas de la violación de derechos humanos”. In [D. Kersner i C. Madariaga, eds.] *Paisajes del dolor, senderos de esperanza: salud mental y derechos humanos en el Cono Sur*. Argentina, EATIP, GTNM/RJ, CINTRAS, SERSOC, pp. 85-100
- KORMAN, V. (2009). “Prólogo”. In A. Miñarro i T. Morandi (2009) *Trauma psíquic i transmissió*. Barcelona, Fundació Congrés Català Salut Mental, pp. 10-19. (*Quaderns de Salut Mental*, 5)
- MARTÍN BARÓ, I. (1990). “La violencia política y la guerra como causas del trauma psicosocial en El Salvador”. In [I. Martín-Baró, ed.].

- Psicología social de la guerra: trauma y terapia*. San Salvador, UCA Editores, pp. 9-12
- MINGUEZ VILLAR, J.C. (2004). "El miedo del recuerdo". In [E. Silva, A. Esteban, J. Castán i P. Salvador, coord.] *La memoria de los olvidados: un debate sobre el silencio de la represión franquista*. Valladolid, Ambito, pp. 97-101
- MIÑARRO, A. i MORANDI, T. (2009a). *Trauma psíquic i transmissió*. Barcelona, Fundació Congrés Català Salut Mental. (*Quaderns de Salut Mental*, 5).
- (2009b). "Trauma psíquico y transmisión intergeneracional: efectos psíquicos de la guerra del 36, la posguerra, la dictadura y la transición en los ciudadanos de Cataluña". In [R. Vinyes, ed.] *El estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*. Barcelona, RBA, pp. 441-463
- PALMA, M.J. (2009). "Violencia y cuerpos traumatizados: duelo y melancolía en los testimonios orales de mujeres durante la guerra civil española (1936-39) y la posguerra". *Nuevo Mundo Mundos Nuevos, Debates*. [En línia]: <http://nuevomundo.revues.org/56118> [Consulta: 2 juliol 2011]
- RUDERMAN, M. (2001). "Marcas del horror: inscripciones instituyentes". *Salud, problemas y debate*, 23
- RUIZ VARGAS, J.M. (2006). "Trauma y memoria de la guerra civil y la dictadura franquista". *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea*, 6. [En línia]: <http://hispanianova.rediris.es/6/dossier/6d012.pdf> [Consulta: 2 maig 2011]
- SAN MARTÍN, C. i GONZÁLEZ, A. (2011, en premsa). "Las mujeres víctimas de violencia en los discursos psicológicos: ¿Espejos deformantes?". *Estudios de Psicología*, 32
- SAN MARTÍN, C., GÁRATE, C. i GONZÁLEZ, J. (2010). "El pasado en el presente: la comunicación de experiencias y dificultades vividas por personas mayores en un contexto de diálogo intergeneracional". In: *I Congreso Europeo Resiliencia, Crecer desde la adversidad*, 20-22 d'octubre, Barcelona, UAB
- TRAYNER, M.P., MONTÓN, M.A. i CAMÓS, J. (2010). "Presos i preses de l'Hospitalet (1969-1976)". *Quaderns d'estudi*, 23, pp. 89-185. (Principi i final del franquisme. Resistència i lluita)